

rika, Endülüs, Sicilya, Mısır, Suriye, Akdeniz, el-Cezîre ve Irak anlatılır; ayrıca her bölgenin haritası verilir ve açıklaması yapılır. İkinci bölümde İslâm dünyasının doğu yarısı yani İran, Azerbaycan, Sind, Horasan, Sicistan, Hazar denizi ve çevresiyle Batı Türkistan ele alınır ve her bölge anlatılırken gayri müslim komşu ülkeler hakkında önemli bilgiler verilir; Türkler, Ruslar, Güney İtalya şehirleri, Nübye ve Sudan hakkında anlatılanlar bu husustaki en güzel örneklerdir. Ebû Zeyd el-Belhî ve İstahrî'nin eserleri, "es-Sûretü'l-Me'mûniyye (es-Sûretü'l-Hindiyye)" denilen haritanın tashihi ve yeniden yapılması şerhleriydi. İbn Havkal ise dolaştığı İslâm ülkeleri ve komşuları hakkında topladığı siyasi, idarî ve iktisadî coğrafyaya dair bilgileri seleflerinin eserleriyle karşılaştırarak ortaya gerçek ve müstakil bir çalışma koymuştur. Onun özellikle, bir bölge hakkında bilgi verdiği zamanki durumundan başka daha önceki siyasi durumuna ve geçirdiği değişikliklere de işaret etmesi dikkat çeker. İslâm coğrafyacılarının eserleri arasında, çeşitli bölgelerde üretilen ve ticaret yapılan mallara dair en çok ve en sağlam bilgileri veren onun eseridir ve bu konuda en güzel örneği Mâverâünnehir bölgesine ayırdığı bölüm teşkil eder.

İbn Havkal'in kitabı uzun bir çalışmanın ürünü olup ikisi müellifin kendi hayatında olmak üzere üç kere telif edilmiştir. Günümüze kadar gelen nüshalardan anlaşıldığına göre bunların ilki, Seyfûddevele el-Hamdânî'ye (ö. 356/967) sunulmuş, Hamdânîler hakkında tenkitler ihtiva eden ikincisi ise 367 (977) yılında tamamlanmıştır. 378'de (988) meydana getirildiği sanılan üçüncü telif müellifin ölümünden sonra bazı ilâveler yapıldığı anlaşılmaktadır. Eser ilk defa Michael Jan de Goeje tarafından *Bibliotheca geographorum arabicorum* serisinin II. cildi olarak yayımlanmıştır (Leiden 1873). Daha sonra Johannes Heindrik Kramers, başta Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki (III. Ahmed, nr. 3346) nüsha olmak üzere çeşitli yazmalarla de Goeje neşrini ve daha sonraki müelliflerin eserden yaptıkları iktibasları karşılaştırarak tenkitli neşrini yapmıştır (Leiden 1938-1939, 1967; tıpkıbasım nşr. Fuat Sezgin, *Islamic Geography* serisi içinde, c. XXXV, Frankfurt 1992). Kramers ayrıca eseri Fransızca'ya tercüme etmiş ve bu tercüme Gaston Wiet tarafından yeniden gözden geçirilerek yayımlanmıştır (*Configuration de la terre*, I-II, Paris-Beyrut

1964). Eser William Ouseley tarafından İngilizce'ye (*The Oriental Geography of Ibn Haukal*, London 1800; tıpkıbasım, nşr. Fuat Sezgin, *Islamic Geography* serisi içinde, c. XXX, Frankfurt 1992) ve Ca'fer Şiâr tarafından Farsça'ya (Tahran 1345) tercüme edilmiştir. Eserin Mâverâünnehir ve Türkler'le ilgili kısımları Ramazan Şeşen tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (*İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, s. 162-173, 207-246). İbn Havkal'in Sicilya hakkında ayrı bir kitap yazdığı bilinmekteyse de esere henüz rastlanmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Havkal, *Şûretü'l-arz; Keşfü'z-zunûn*, II, 1664; Serkis, *Mu'cem*, I, 90-91; S. M. Ali, *Arab Geography*, Aligarh 1960, s. 64-68; I. Krachkovsky, *Târîhu'l-edebî'l-coğrafiyyi'l-'Arabî* (trc. Selâhaddin Osman Hâşim), Kahire 1963, I, 200-205; A. Miquel, *La géographie humaine du monde musulman jusq'au milieu du XIe siècle*, Paris 1967, s. 299-309; a.mlf., "İbn Hawkal", *EL²* (Fr.), III, 810-811; Sarton, *Introduction*, I, 674; Zekî Muhammed Hasan, *er-Reh'hâletü'l-müslimün fi'l-'uşûrî'l-vüştâ*, Beyrut 1401/1981, s. 39-42; J. Vernet, "İbn Havkal Ebû'l-Kâsım Muhammed" (trc. Bahâeddin Hürremşâhî), *Zindegînâme-i 'İlmî-yi Dânişverân*, Tahran 1367, I, 373; *Studies on Ibn Hawqal and Al-Istahrî* (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1992; Ahmed Ramazan Ahmed, *er-Rihle ve'r-reh'hâletü'l-müslimün*, Cidde, ts., s. 117-127; Abdurrahman Hamide, *A'lâmü'l-coğrafiyyine'l-'Arab ve muktetafât min âşârihim*, Dimaşk 1416/1995, s. 210-233; Francesco Gabrieli, "İbn Hawqal e gli Arabi di Sicilia", *RSO*, XXXVI (1961), s. 245-253; Nehemia Levtzion, "İbn-Hawqal, the Cheque and Awdaghost", *JAFr.H*, IX/2 (1968), s. 223-233; Jean-Claude Garcin, "İbn Hawqal, l'orient et le Maghreb", *Revue de l'occident musulman et de la Méditerranée*, XXXV, Aix-en-Provence 1983, s. 77-91; William Granara, "İbn Hawqal in Sicily", *Elif*, III, Kahire 1983, s. 94-99; Abdurrahman Tili, "La Sicilia Descrita Della Penna de un Autore del X Secolo: Ibn Hawqal", *Sharq al-Andalus*, VI, Alicante 1989, s. 23-32; C. van Andonck, "İbn Havkal", *IA*, V/2, s. 747; Anas B. Khalidov, "İbn Hawqal", *ELr*, VIII, 27-28; Ca'fer Şiâr, "İbn Hawkal", *DMBİ*, III, 381-384.

RAMAZAN ŞEŞEN

İBN HAVŞEB

(ابن حوشب)

Ebû'l-Kâsım Hasen b. Ferec (Ferah)
b. Havşeb en-Neccâr el-Kûfî
(ö. 302/915)

Yemen'de
ilk İsmâîlî Devleti'ni kuran dâî.

Kûfe'nin Ners bölgesinde yerleşmiş, İsnââşeriyye'ye mensup bir ulemâ ailesinin çocuğudur. Mansûr-ü'l-Yemen olarak da tanınır. İsmâîlî kaynaklarında Hz. Ali'nin

kardeşi Akîl b. Ebû Tâlib soyundan geldiği ileri sürülmektedir (İdrîs İmâdüddin, *Târîhu'l-hulefâ'i'l-Fâtmiyyîn*, s. 59). Gençliğinde Kur'an, hadis ve fıkıh öğrenen İbn Havşeb ailesinin diğer fertleri gibi bir Şiî-İsnââşerî olarak yetişti. Büyük bir ihtimalle İsmâîliyye'nin o devirdeki imamı, Ubeydullah el-Mehdî'nin babası Hüseyin b. Ahmed veya Habîb el-Mektûm ile (bk. HABÎB el-MEKTÛM) Kûfe'de karşılaşması hayatının seyrini değiştirdi. İbn Havşeb'i Dicle kenarında Kur'an okurken gören imam ona okuduğu âyetlerle ilgili bazı sorular sordu, cevap alamayınca bunların anlaşılması için te'vil gerektirdiğini, te'vili bilen kimselerin de mevcut olduğunu söyledi. Daha sonra bu zatın İsmâîliyye'nin imamı olduğunu öğrenen İbn Havşeb, onun düşüncelerinin etkisiyle İsnââşeriyye'nin gâib imam anlayışından uzaklaşarak İsmâîliyye mezhebini benimsedi. İmam kendisine sembolik bir üslûpla hikmetin, rûknün, dinin ve Kâbe'nin Yemenliler'le güç kazanacağını söyledikten sonra beklenen zamanın yaklaştığını belirterek Allah rızası için bir seyahate çıkmaya hazır olup olmadığını sordu. İbn Havşeb hazır olduğunu söyleyince imam da ona kendisini, yakında Kûfe'ye gelmesi beklenen Yemenli Ali b. Fazl el-Ceyşânî ile birlikte Yemen'de İsmâîliyye da'vetini yaymakla görevlendirdiğini bildirdi.

İbn Havşeb, Ali b. Fazl ile beraber 267 (881) yılı sonunda Mekke'ye gitmek üzere Kûfe'den ayrıldı. Aynı yıl hac vazifesini ifa eden iki dâî, aralarındaki iş birliğini sürdürmek, irtibatı kesmemek ve gerektiğinde yardımlaşmak üzere sözleşti. Ali b. Fazl memleketi Ceyşân'a, İbn Havşeb de San'a'ya gitmek üzere yola çıktı.

İsmâîliyye mezhebini San'a'nın batısında bulunan Aden Lâa'da yaymakla görevlendirilen İbn Havşeb, önce Hindistan'la deniz ticaretinin yapıldığı Aden Ebyen'e gitti. Burada kendisini pamuk tâciri gibi göstererek Aden Lâa'ya nasıl gidileceğini öğrendi ve ardından oraya giden bir kervana katıldı. Kendisinin bir ilim adamı olduğunu söyleyince kafildekiler dinlerini öğrenmek için bir hoca aradıklarını, Aden Lâa'da kalırsa bütün ihtiyaçlarını karşılayacaklarını belirttiler. İbn Havşeb hemen faaliyete başlamayıp iki yıl boyunca takıyye yaptı; şöhreti kısa zamanda Aden Lâa'yı aştı. Yemen'in batısında bulunan kabilelerin birçoğu ona bağlandı. Halka kendilerini İslâm'a en uygun tarzda idare edeceğini söyleyen İbn Havşeb zekâtı toplayıp gerekli yerlerde sarfetmeye başladı. Bu yıllarda bölgeye hâkim olan Hivâfîler'in

(Ya'fûrîler) kendi aralarında ihtilâfa düşmeleri de onun işini kolaylaştırdı. Mensuplarını düşman saldırılarından korumak için Misver dağı eteklerinde bir kale inşa etmeye ikna eden İbn Havşeb kale tamamlanınca buraya yerleşti. Bir ordu kurarak Cemîme dağı ve Misver dağı'nın tepesinde daha sonra karargâh olarak kullanacağı Beytûrayb denilen yeri ele geçirdi ve kısa zamanda bölgeye tamamen hâkim oldu.

İbn Havşeb bölgeyi ele geçirdikten sonra Sünnîlik'le ilgisi bulunmadığını, kendisinin, halkı Hz. Peygamber neslinden gelecek Mehdi'ye inanmaya çağırarak bir İsmâîlî dâîsi olduğunu ilân etti ve mensuplarından imam adına biat aldı. Böylece Misver'de İsmâîliyye tarihinin ilk devleti kurulmuş oldu. İbn Havşeb, daha sonra batıya doğru yayılmaya devam ederek Ayyân ve Humlân'ı ele geçirdi. 293 (905-906) yılında Zehâr, Şibâm, Himyer ve Kevkeban'ı zaptetti. Bu başarıları sonunda Ya'fûrî ve Himyerî liderlerinden birçoğu onun emrine girdi.

Bu faaliyetleri sırasında İbn Havşeb imamın Mısır başdâîsi Firûz ile yakın ilişkilerini sürdürdü. Bu yıllarda, imam tarafından daha sonra İsmâîliyye'yi Mağrib'de yaymakla görevlendirilecek olan Ebû Abdullah eş-Şîî'yi yetiştiren İbn Havşeb 290'da (903) bölgede bulunan pek çok kimsenin İsmâîliyye'ye geçtiğini ve davinin muvaffak olduğunu İmam Ubeydullah el-Mehdî'ye bildirdi. İmam kazandığı zaferlerden ötürü kendisine Mansûrû'l-Yemen unvanını verdi ve onu İsmâîliyye'yi diğer İslâm beldelerinde yaymakla görevlendirdi. Bunun üzerine İbn Havşeb hanımının amcazadesi Heysem'i Sind'e, Abdullah b. Abbas eş-Şâvirî'yi Mısır'a, Ebû Zekeriyâ et-Tamâmî'yi (Zamâmî) Bahreyn'e ve diğer bazı dâîleri de Yemâme ve Hindistan'a (muhtemelen Gucerât) gönderdi. Dâîlerinin başarı haberlerini alan İmam Ubeydullah el-Mehdî, 286'da (899) Abbâsîler'in takibinden kurtulmak için Dimaşk yakınında bulunan Selemiyye'nin terkedilmesini ve kendileri için en uygun yerin Yemen olduğunu bildirmiş, bu konuda gerekli hazırlıkların yapılması tâlimatını vermişti. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra 292'de (905) Yemen'e değil Mısır'a gidip bir süre orada kaldı. Muhtemelen, Abbâsîler'in kendisini tutuklamasından çekinerek aynı yılın ortalarında mensuplarına Ebû Abdullah eş-Şîî'nin devlet kurma çabalarında başarıya ulaştığı Mağrib'e gideceklerini bildirdi. Mağrib'e gitmek istemeyen Mısır başdâîsi Firûz ima-

ma baş kaldırdı ve İbn Havşeb'le görüşmek üzere Yemen'e hareket etti. Ancak imam İbn Havşeb'e haber göndererek başdâîyi öldürmesini emretti. Bunun üzerine oraya gitmekten vazgeçen Firûz, Yemen'de güçlü bir devlet kurduktan sonra İsmâîliyye ile ilgisini kesen Ali b. Fazl'a katıldı. Elde ettiği başarılarından dolayı gurura kapılan ve kısmen Firûz'un tesirinde kaldığı anlaşılan Ali b. Fazl, İbn Havşeb'e haber yollayıp kendisine tâbi olmasını istedi. İbn Havşeb ona, verdikleri sözü hatırlatarak imama sadâkat göstermesini tavsiye etti. Anlaşmazlık savaşıla sonuçlandı. 299 yılı Safer ayında (Ekim 911) yapılan savaşta mağlûp olan İbn Havşeb, Misver dağı üzerinde Beytûduhân denilen yerde sekiz ay kuşatma altında kaldı. Sonunda 299 yılı Ramazan ayında (Nisan-Mayıs 912) barış istemeye mecbur oldu ve oğullarından birini Ali b. Fazl'ın yanında rehin olarak bıraktı. İbn Havşeb'in bu savaşta uğradığı başarısızlık Yemen'de İsmâîliyye için büyük bir darbe oldu. Bu olaydan sonra İsmâîlîler burada önemli bir gelişme kaydedemediler.

Yenilgiden sonra ömrünün kalan kısmını Misver ve çevresindeki kalelerde geçiren İbn Havşeb, bazan mezhebini gizlemek zorunda kalmakla birlikte hayatının sonuna kadar İsmâîliyye imama ve doktrinine bağlılığını sürdürdü. Kendisine tâbi olanların birçoğunun İsmâîliyye'yi bırakıp tekrar Sünnîliğe dönmesi Yemen İsmâîliyyesi'ne büyük ölçüde zarar verdi. Ailesinden hiç kimseyi halef seçmeyen İbn Havşeb, oğlu Ebû'l-Hasan'a ve Abdullah b. Abbas eş-Şâvirî'ye iyi geçinmelerini, İsmâîliyye'ye ve imamına sadık kalarak mezhebi yaymalarını vasiyet etti. Onun ölümünden sonra (11 Cemâziyelâhîr 302/1 Ocak 915) liderlerin birbirine düşmesi sonucu İsmâîliyye Yemen'de Suleyhîler'in kuruluşuna kadar bir varlık gösteremedi.

İbn Havşeb aynı zamanda dinî ilimler, astronomi ve matematikle de uğraşan bir âlimdi. Bundan dolayı Fâtımî Halifesi Muiz-Lidînillâh'ın ondan bahsederken "reis, mevlâ, bâbü'l-ebvâb, fahrû'd-da' ve" gibi ifadeler kullandığı bilinmektedir. Günümüz Hindistan Müsta'fîleri, bir kısmı oğlu Ca'fer b. Mansûrû'l-Yemen'e ait olduğu bilinen *Te'vilü'z-zekât*, *Serâ'irü'n-nuṭakâ* (*Esrârü'n-nuṭakâ*), *eş-Şevâhid ve'l-beyân*, *el-Keşf*, *el-Feterât ve'l-kırânât*, *el-Envârü'l-muḍiyye*, *el-İzâh*, *Risâletü'r-rüşd ve'l-hidâye*, *el-Âlim ve'l-gulâm* gibi eserleri ona nisbet etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Nu'mân b. Muhammed, *İftitâhu'd-da'veti'z-zâhire ve ibtidâ'ü'd-devle* (nşr. Vedâd el-Kâdî), Beyrut 1970, s. 32-62, 149-150; a.e. (nşr. Ferhât ed-Deşrâvî), Tunus 1975, s. 2-34, 107-160; Hammâdî, *Keşfü esrârî'l-Bâtıniyye* (İsferâyînî, *et-Tebşîr* [Kevserî] içinde), s. 201-214; *el-İstibşâr fi 'acâ'ibi'l-emşâr* (nşr. Sa'd Zağlûl Abdülhamîd), İskenderiye 1958, s. 202-203; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 30-31; Makrîzî, *el-Hıtaṭ*, I, 349; a.mlf., *İttî'âzû'l-hunefâ* (nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl), Kahire 1416/1996, I, 40-41, 55; İdrîs İmâdüddin, *Uyûnû'l-aḥbâr ve fûnûnû'l-âşâr* (nşr. Mustafa Gâlib), Beyrut 1406/1986, IV, 396-402; VI, 31-44; İbnü'd-Deyba, *Ḳurretü'l-uyûn* (nşr. Muhammed b. Ali el-Ekva'), Kahire 1978, I, 181-213; Yahyâ b. Hüseyin es-San'ânî, *Gâyetü'l-emânî fi aḥbârî'l-ḳuṭrî'l-Yemânî* (nşr. Saîd Abdülfettâh Âşûr), Kahire 1388/1968, s. 191-202; İsmâil b. Abdürresûl el-Uceynî, *Fehresetü'l-kütüb ve'r-resâ'il* (nşr. Ali Naki Münzevî), Tahran 1344/1966, s. 260; W. Ivanow, *A Guide to Ismaili Literature*, London 1933, s. 36; a.mlf., *Ismaili Literature*, Tahran 1963, s. 17-18, 22; Hüseyin b. Feyzullah el-Hemdânî, *eş-Şuleyhîyyûn ve'l-hareketü'l-Fâtımiyye fi'l-Yemen*, Kahire 1955, s. 29-48; Mustafa Gâlib, *Târîhu'd-da'veti'l-İsmâ'îliyye*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Endelüs), s. 152-153; İsmâüddin Abdürraûf el-Fikî, *el-Yemen fi zillü'l-İslâm*, Kahire 1981, s. 130-140; Eymen Fuâd Seyyid, *Târîhu'l-mezâhibi'd-diniyye fi bilâdî'l-Yemen*, Kahire 1988, s. 91-96; Seyfeddin el-Kasîr, *İbn Havşeb ve'l-hareketü'l-Fâtımiyye fi'l-Yemen*, Dimaşk, ts. (Dârü'l-Yenâbî); Heinz Halm, "Die Sirat İbn Hauşab: die ismailitische da'wa im Jemen und die Fatimiden", *WO*, XII (1981), s. 107-135; a.mlf., "Ebn Hawşab", *Elr*, VIII, 28-29; W. Madelung, "Manşûr al-Yaman", *El*² (İng.), VI, 438-439.

EYMEN FUÂD SEYYİD

İBN HAY

(ابن حَيّ)

(ö. 168/784-85)

Zeydiyye'nin kollarından,

Kesîrûnnevâ el-Ebter'e

(ö. 169/785-86)

nisbetle Bütriyye diye de tanınan

Sâlihiyye'nin kurucusu,

fıkıh ve kelâm âlimi

(bk. ZEYDİYYE).

İBN HAYR

(ابن خير)

Ebû Bekr Muhammed b. Hayr

b. Ömer el-İşbîlî

(ö. 575/1179)

Hadis hâfızı,

kıraat ve Arap dili âlimi.

28 Ramazan 502'de (1 Mayıs 1109) İşbîliyye'de (Sevilla) doğdu. Mağrib'deki Emevî, Berberî Lemtûne kabilesine nisbetle Lemtûnî diye de anılır.